

*М.Г. Казьмирчук*

### **ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КОРПОРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)**

*У статті аналізується діяльність корпоративних організацій серед буржуазії, духовенства, дворян, інтелігенції, робітників та селян Київщини у пореформену добу.*

**Ключові слова:** корпоративні організації, буржуазія, духовенство, дворянство, інтелігенція, робітники, селянство, Київщина, пореформенний період.

В умовах постійного соціального розвитку українських земель Російської імперії, роль суспільних станів Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. у громадському та професійному житті постійно зростала. Кожен стан зберігав власну нішу, використовуючи за необхідності важелі впливу на суспільство через корпоративні, станові та професійні організації. У зв'язку з цим значний науковий і теоретичний інтерес становить проблема визначення особливостей діяльності корпоративних організацій Київської губернії пореформеного періоду. Зростання інтересу до історичного досвіду з соціально-економічної проблематики взагалі і розгляд особливостей створення і діяльності корпоративних організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. зокрема пояснюється тим, що деякі явища і процеси, що відбувались тоді, потребують глибоких аналітичних оцінок, адже багато з них проявляються сьогодні в нових умовах.

Актуальність теми полягає ще й у тому, що вона є мало дослідженою. Питання діяльності корпоративних організацій Київщини пореформеного періоду в історіографії висвітлювалося нерівномірно. Слід зазначити, що це питання також не було ще предметом спеціальних досліджень, але окремі вітчизняні автори у тій чи іншій мірі торкалися його. Вони фрагментарно, відповідно до свого наукового інтересу або службового становища, залишали повідомлення про корпоративні організації Російської імперії [1, 2]. Останні розвідки і публікації переконують у недослідженості поставленої проблеми, адже переважна більшість висвітлюють станові аспекти, як от І. О. Гуржій, О. В. Двойнікова та О. М. Донік [3; 4; 6; 7; 8]. О. П. Реснт досліджує робітниче питання у загальному контексті історичного процесу [20]. А. С. Заєць аналізує тільки виробничий аспект, подаючи біографічні дані великих цукровиків, їхнє об'єднання у синдикат [9].

Мета дослідження визначається тим, щоб на основі вивчення, здебільшого нововиявлених архівних документів, опублікованої статистики, публікацій в періодиці, наукових праць висвітлити

особливості діяльності корпоративних організацій Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст., показати їхній вплив на зміни соціальних відносин тодішнього суспільства.

Серед священнослужителів у 1893 р. було створено товариство взаємної допомоги духівництву Київської єпархії, у статуті якого передбачалося надавати пенсії удовам та сиротам духовних осіб, священникам та церковним службовцям, які вийшли поза штат, та іншим близьким до єпархіального духівництва особам [11, 51]. У 1895 р. був розроблений проект колективного страхування духівництва Київської єпархії, за яким внески для священників становили від 12 до 36 руб. та передбачалося «влаштувати гуртожиток для престарілих осіб, а також удів та сиріт духівництва Київської єпархії» [10, 306]. Духівництво ревно організовувало товариства для збирання коштів на освіту донькам священнослужителів. Так, при II-му Київському жіночому училищі духовного відомства діяло Товариство допомоги нужденним вихованкам, а також Товариство колишніх вихованок. Ці товариства забезпечували бідних вихованок їжею і житлом, а в разі необхідності й роботою, безкоштовно видавали книги та посібники, оплачували навчання тощо [22, 193].

Кооперативи виникали як сільськогосподарські, кредитні, ощадно-позичкові, споживчі товариства. Кооперативний рух на Україні виник у 60-80-х рр. XIX ст. і поширився з початком XX ст. Кооперативи різнилися за типом, але всі брали активну участь у внутрішній торгівлі [15, 51]. Селянство робило спроби звільнитися від посередництва скупників за допомогою кооперації різного типу, або самостійного пошуку вигідних покупців, особливо серед місцевих мукомелів як покупців зерна найвищої якості. За асортиментом збуту сільськогосподарської продукції кооперативи можна поділити на дві групи: перша, що спеціалізувалася на продажу хліба, а друга – на збуті різноманітних сільськогосподарських продуктів і кустарних виробів. З 1907 р. селянський хліб почали продавати через кооперативи, але з 18 кооперативів Київської губернії лише 10 мали зерносховища загальним об'ємом у 337 тис. пудів. Кооперативи забезпечували населення посівним матеріалом, видавали кредити під заставу хліба та організувало збут хліба [18, 1-9]. Один із теоретиків зазначав: «Кооперація – то єсть єдиний засіб народу пригніченому зробитись заможнішим, відібрати всі втрачені дурно копійки» [25, 115-125].

Кооперативи могли без збитків реалізувати лише невеликі партії хліба, бо не мали зв'язків з кооперативами інших губерній. Натомість вони зустрічали перепону у вигляді місцевих скупників та небажання селян виконувати ряд правил, зокрема очищувати зерно перед здачею до кооперативів, адже це зменшувало його вагу. Деякі кооперативи вели

лише кредитні операції, а у Київському повіті таких взагалі не було [26, 35-42]. Кооперативи захищали інтереси своїх членів – заможних селян, забезпечуючи найбільш вигідну оплату за їх продукцію [1, 118]. До того ж керівниками кооперативів ставали заможні селяни або торговці, які мали більше паїв. Діяльність кооперативів стимулювала розвиток сільськогосподарського машинобудування. Кооперативи одержували машини, контактуючи з підприємствами-виробниками. Так діяла Київська спілка установ дрібного кредиту, що уклала угоди з фірмами «Троїфаліум» і «Покрівля». Також кооперативи працювали із земствами, які відкривали спеціальні склади з продажу реманенту і машин, та з монополіями, які бажали підтримувати зв'язки з віддаленими сільськими місцевостями [2, 100-108]. Так, цукровий синдикат установив низькі закупівельні ціни на сировину, які часто не покривали витрат селян-виробників, тому збут буряків намагалися взяти до своїх рук кооперативи. Деяким це вдавалося. Наприклад, Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство (Київська губернія), починаючи з 1908 р., постійно укладало угоди з цукровими заводами на поставку великих партій буряків не тільки на рік, а й на більш тривалий строк. Якщо раніше селяни одержували від заводів за берковець буряків не більше 1 руб. – 1 руб. 20 коп., то кооператив домогся встановлення стабільної ціни – не менше 1 руб. 80 коп. [16, 2]. У Київській губернії розвивалася кооперація садівників і городників, які відчули зростання попиту на овочі та фрукти. Були створені спеціальні товариства по збуту м'яса, молока, худоби, птиці, яєць [15, 54]. Значного поширення набула споживча кооперація. Споживчим товариствам належали крамнички і лавки, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених у 1909 р. у Київській губернії 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були нижчі на 5 – 25 %. Близько 500 споживчих товариств Київщини мали обороти 635 800 руб. на рік, заощаджуючи населенню майже половину сімейного бюджету. Споживчі товариства працювали в містах і селах. У Києві виникали робітничі товариства, які відкривали лавки, дешеві їдальні, склади палива. До міських споживчих кооперативів входили чиновники, службовці, прикажчики [15, 55].

Особлива потреба в кооперації виникла з початком Першої світової війни, яка стала тяжким випробуванням для селян. Війна забрала робочі руки, не вистачало організаторів кооперативної справи, відчувався брак товарів. Проте під впливом регулювання товарно-грошового ринку і росту цін кооперативні товариства почали збільшуватися. Особливо швидко розвивалася споживча кооперація, яка накопичувала капітали. У листопаді 1914 р. Бенедівський кредитний кооператив Бердичівського

повіту, Осиченський ощадно-позичковий кооператив Таращанського повіту, Погиблянський кредитний кооператив Звенигородського повіту, Шепелицьке молочарське товариство Радомишльського повіту порушили перед Головним управлінням землеустрою Міністерства землеробства клопотання про організацію Київського центрального сільськогосподарського товариства (союзу), мотивуючи це потребою швидкої заготівлі продуктів харчування. У 1915 р. Міністерство торгівлі та промисловості розробило новий законопроект щодо споживчої кооперації, за яким товариствам дозволялося користуватися довгостроковою позикою в касах дрібного кредиту та кредитних об'єднаннях, а також було створено Особливий комітет у справах споживчої кооперації для координації постачання продовольства на фронт. Кооперативи заготовляли хліб, борошно та інші сільськогосподарські продукти, організували хлібні бюро, постачали техніку, знаряддя, розподіляли металовироби серед селян. Кредитна кооперація в умовах війни та інфляції перейшла на засади споживчої, але надавала допомогу споживчим товариствам. Напередодні 1917 р. Правобережжя перетворилося на регіон активного розвитку кооперації [4, 116-119].

Існували товариства селян при різних селах, які збирали своїх членів на селянських сходах. Так, коли 1902 р. дворянин містечка Мотижино Андрій Савицький звернувся до Межової канцелярії з проханням розмежувати землю з селянами, то землемір В. Вялкінський, починаючи підготовчі роботи, мусив погодити ці питання з товариством селян Мотижина. Товариство мало вибрати свідків межування земельних кордонів [14, 76].

На початку ХХ ст. земства почали створювати торговельно-оптові організації, які встановлювали ділові контакти із зарубіжними фірмами по виробництву та збуту сільськогосподарських машин, закуповуючи їх продукцію [17, 3]. З метою влаштування народних читань учителі та земські діячі у 1882 р. заснували гурток «Комісія народних читань», який згодом перетворився на Київське товариство сприяння початковій освіті. Головою комісії 15 років був М.А. Хржонцевський, який поєднував цю посаду з посадою голови Київського товариства лікарів. Комісія народних читань опікувалася влаштуванням публічних лекцій, займалася розповсюдженням кінематографічного супроводу до лекцій. У 1895 р. для комісії завдяки приватним пожертвам було збудовано спеціальний будинок – Київську народну аудиторію, а у 1901 р. було затверджено статут і назву «Київське товариство сприяння початковій освіті». У 1912 р. це товариство нараховувало 17 почесних і 234 дійсних членів і мало 4 секції: 1) влаштування читань та лекцій; 2) влаштування читань та розваг для дітей; 3) завідування кінолекторієм;

4) влаштування літературно-музичних вечорів. Також товариством було розгорнуто широку видавничу діяльність для забезпечення аудиторії брошурами для читань та споруджено майстерню з виготовлення діапозитивів [13, 1-4].

В умовах стрімких економічних змін останньої третини XIX ст. середня та дрібна буржуазія розгорнула діяльність на рівні представницьких організацій: купецьких товариств, біржових комітетів, торгових і промислових об'єднань, клубів [6, 162]. Великого значення набула діяльність кооперативних об'єднань – купецьких товариств з правами станового самоврядування. Законом 1879 р. було затверджено організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виробничий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. Але повна система цього самоврядування не існувала у Київській губернії. Для завідування становими справами товариства щорічно обиралися купецькі старости та їх товариші. Збори купців скликалися один раз на рік, де обговорювався фінансовий звіт громади, отримувалась інформація щодо розпоряджень від різних установ, видавалися посвідчення купців [8, 160]. Серед активних купецьких товариств було Київське, яке у 1896 р. відкрило комерційне училище, виплачуючи учням з купецьких родин стипендії. Проте подібні самоврядні товариства рідко мали чітку структуру, переважно займаючись благодійністю. У доповідній записці Київського купецького старости Миколи Чкалова Київське купецьке товариство у 1891 р. було «разрознено в сильній степені», Київська казна палата його навіть не визнавала і більше 20 років приймала у купецький стан без згоди товариства. Товариство не мало капіталу та благодійних відділів. Час від часу купецьке товариство видавало «приговори», якими встановлювалися збори на благочинні або патріотичні цілі. Такий стан товариства призводив до неможливості з'ясувати потреби купецького стану та вирішити їх організовано [27, арк. 1-2].

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Виокремлювалися біржові товариства, куди входили торговці та промисловці, які сплачували за білет або членський внесок за право участі. Спеціальні організації для здійснення оптової торгівлі, товарні біржі, почали розвиватися на рубежі XIX – XX ст., чому сприяв стрімкий розвиток торгівлі. Київська біржа була відкрита у 1869 р., коли 23 підприємці обрали голову та членів біржового комітету. За статутом Київської біржі, вона визнавалася місцем збору для укладення взаємних угод за всіма обігами торгівлі і промисловості, тобто була місцем оптової торгівлі. Біржові комітети були не тільки комерційними (головним предметом угод був цукровий буряк,

рафінад, хлібні продукти та цінні папери), але й громадсько-представницькими органами, бо відстоювали перед урядовими органами ділові інтереси [6, 167]. Звіт Київського біржового комітету за 1908 р. публікував найважливіші положення щодо промисловості та повідомляв про найважливіші новини у сфері цукрового виробництва. Біржовий комітет міг підтримувати рішення зїзду цукровиків, висловлювати свої міркування щодо становища на ринку. У звіті відзначалося, що «...ярмарка же биржевая, как время заключения сделок сахарных, хлебных и других, как получившая особое развитие со времени распространения в Крае свеклосахарной промышленности...» [28, арк. 33-34 зв.].

Крім участі у станово-представницьких і професійних організаціях, купці об'єднувалися в різні зібрання, клуби за професійно-становою ознакою. У клубах вони спілкувалися, проводили вільний час разом із родинами. Професійною організацією був Купецький клуб в Києві, очолюваний М. П. Дегтеревим, створений 1881 р. з метою отримання економічної вигоди. Заклад мав сад із літнім театром, де щовечора грав струнний оркестр. Потрапити туди могли всі бажаючі за певну плату, але клуб залишався відкритим лише для членів. У другій половині XIX ст. діяло «Київське російське купецьке зібрання» – організація, яка мала свій статут та програму і опікувалося проблемами городян [3, 53]. Концентрація стаціонарної торгівлі супроводжувалася створенням торговельних товариств, що контролювали ринок і підтримували ціни на високому рівні. Так, у Києві 1895 р. було засновано парфумерне товариство Візенталя і Хрякова [5, арк. 2, 5, 6].

Буржуазія брала участь у благодійних товариствах, спрямованих на збільшення професійних кадрів. Багаті представники київської буржуазії брали участь у «Обществе вспомоществования недостаточным ученикам», яке існувало до початку Першої світової війни. Членами правління було обрано відомих промисловців М. Б. Гальперіна та Л. Б. Гінзбурга. Товариство видавало допомогу бідним учням на навчання, влаштувало благодійні вечори для зборів коштів на навчання бідним учням тощо [19, 3-5]. Також представники буржуазних кіл Київської губернії активно брали участь у професійних товариствах і об'єднаннях. Наприклад, коли у 1884 р. цукрову галузь охопила криза перевиробництва, то 1887 р. 186 цукрозаводчиків утворили синдикат [21] у Києві, який у 1892-1893 рр. охоплював 92 % цукрозаводів Російської імперії. У 1890 р. було засновано синдикат рафінерів. За домовленістю цукрозаводи повинні були залишати на складах тільки цукор для внутрішнього ринку (кількість вираховувалася виходячи з середньорічного виробництва цукру певного заводу за 5 років із зменшенням на

5 %), а решту продавати за кордон. Рішення про норми виробництва повинні були схвалюватися колективно. Для контролю, координації та вивчення кон'юнктури ринку було створене київське Бюро синдикату з 10 представників цукрозаводчиків (в тому числі Бродські, Бобринські, Браницькі, Терещенко), утримання якого велося за рахунок внесків членів синдикату. Експорт цукру заводи здійснювали самостійно. За невиконання договору сплачували неустойку, в залежності від строків непокори, а за вихід зі складу синдикату сплачували штраф у розмірі 2 руб. 50 коп. з пуда цукру [9, 43]. Позитивним у створенні синдикату була стабілізація цін на цукор та регуляція вивозу його за кордон. Синдикат проіснував 10 років, упродовж яких чотири рази укладався договір між цукрозаводами. За останнім договором передбачалося створити фонд запасу цукру (3 млн. пудів), що дозволило б оперативно реагувати на зміни на внутрішньому ринку. Негативним боком в роботі синдикату виявився нерозвинутий механізм захисту цукроварень від впливу світового ринку, відсутність відповідної правової бази виконання зобов'язань членів синдикату і, найголовніше, нелегальність дій цієї корпоративної організації. Так причиною втрати синдикатом авторитету стала судова справа, яку виграла власниця Андрушевського цукрового заводу. Вона, порушивши договір цукрозаводчиків, захистилася нормами діючого в Російській імперії законодавства, за яким угода торговців, спрямована на підвищення цін на продовольство, каралося ув'язненням строком від 4 до 8 місяців, а співники цього злочину заарештовувалися строком на 3 місяці або сплачували штраф [9, 42-45]. У 1895 р. синдикат розпався. Виникали синдикати і монополістичні об'єднання у інших галузях виробництва, ховаючись під різними вивісками, наприклад, акціонерних товариств і фірм. Їхня політика була спрямована на забезпечення власних матеріальних інтересів.

У травні 1897 р. за активної участі Лазаря Бродського було засноване Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке впливало на ціноутворення, дбало про розширення ринків збуту, усебічно вивчало цукрове виробництво. При товаристві було організовано дослідні поля, де вивчалася технологія вирощування цукрового буряку [9, 82]. У 1897 р. членами цього товариства стали 185 з 218 власників цукроварень. Беззмінним головою товариства з кінця XIX ст. став граф А. О. Бобринський, який також був членом комітету рафінерів, керівником «Ради об'єднаного дворянства» [7, 32].

Наприкінці XIX ст. почали виникати товариства буржуазії, основною метою яких було виведення сільськогосподарства на ринок імперії. Так, у 1894 р. було створено Південно-Російське товариство заохочення землеробства та сільської промисловості, яке розміщувалося у Києві. Членом правління

цього товариства був підприємець Б. Перро, а директором-розпорядником – громадський діяч Київ А. Ржепецький [28, арк. 8-10 зв.].

Дворянство, втрапивши можливість жити за рахунок соціальної «паразитарності», з відміною кріпацтва змушене було перейти до підприємницької та торговельної діяльності, зрівнятися в цьому з купцями та іншими нижчими станами, але не могло позбутися сторіччями виплеканої ідеї дворянської винятковості в становій ієрархії суспільства. Тому «острівками» цих ідей стали корпоративні організації дворянства. Дворянські організації, особливо з 1890-х рр., активно почали вимагати підпорядкування соціально-економічного розвитку своїм вузько класовим інтересам, вимагаючи цілої низки привілеїв. Серед дворянських організацій Київської губернії значне місце належить Київським дворянським зборам (Дворянський клуб), які були створені ще у 1838 р. як клуб з власним статутом. Дворянський клуб до 1872 р. вів звітно-розпорядчу документацію не організовано, його активність була низькою, а кількість членів малою. У 1872 р. кількість членів зросла з 180 до 309 осіб; зростав і загальний прибуток від сплати внесків (15-20 руб.), гри у карти, штрафів, винних погребів та обідів. У 1874 р. клуб розташовувався в домі у Барського на Прорізній вулиці [12, 3-13]. Члени клубу, переважно чоловіки, займалися благодійністю і проводили час, як зазначалося у статуті клубу, «в доставленні возможности членам онаго проводить время: в разговорах, чтении книг и периодических изданий и в дозволенных законом играх» [24, 1].

Одним із найголовніших елементів дворянської корпоративної організації Російської імперії був інститут предводителів дворянства. Вони очолювали дворянське станове самоуправління та брали участь у діяльності органів місцевого державного управління і різних громадських організацій. Предводителі відстоювали інтереси дворянського стану перед органами державної влади і повідомляли розпорядчу інформацію уряду щодо дворян, організували збори та вибори, розпоряджалися фінансами відповідного товариства, контролювали дотримання моральних та етичних норм. Предводителі вважалися впливовими у губернії людьми, бо мали право заміщати самого губернатора. Інститут губернських предводителів дворянства мав свої особливості у Київській губернії, де було чимало дворян польського походження. Після поразки польського повстання 1863 р. уряд пішов на обмеження діяльності корпоративних організацій дворянства, де переважали представники польської національності, також були заборонені вибори предводителів дворянства до особливого рішення імператора. У 1864 р. Сенат дозволив обирати у предводителів Правобережжя лише російських спадкових дворян, але виявилось, що бажаних та

гідних кандидатур не так уже і багато, тому ці посади довгий час залишалися вакантними і на них почали запрошувати вихідців з внутрішніх губерній Росії. Під час революційних подій 1905-1907 рр. уряд пішов на поступки полякам і дозволив проводити збори польського дворянства.

У травні 1905 р. було відновлено дворянські зібрання і вибори предводителів дворянства, але у 1907 р. уряд змінив це рішення і почав призначати предводителів. Їх обирали за освітнім та віковим цензом. Так, у Київській губернії предводителями ставали особи від 35 до 50 років, маючи військову або цивільну вищу освіту. Серед предводителів дворянства Київської губернії були: О.О. Горват (1860-1866), П.Д. Селецький (1866-1880), М.В. Репнін (1880-1909), М.А. Куракін (1909-1912), Ф.М. Безак (1912-1917). П. Селецький походив із дворянства Полтавської губернії, а всі інші були російськими дворянами із внутрішніх губерній Росії і належали до православного віросповідання. Селецький, Репнін та Куракін мали вищі від предводителів посади дійсних статських радників і до них зверталися як до губернаторів «Ваше превосходительство». Дехто із предводителів працював на адміністративних посадах. Селецький обіймав посаду віце-губернатора Київської губернії, а Репнін був повітовим предводителем дворянства. Деякі предводителі, як от Репнін, перебували на тривалий час – 29 років [23, 288-295].

Робітництво наприкінці XIX – на початку XX ст. із початком політизації суспільного життя також активно відстоювало свої корпоративні та професійні інтереси у профспілках, в переважній більшості нелегальних організаціях, що об'єднували робітників для захисту їхніх інтересів у соціально-економічній сфері. Профспілки виникали на основі пенсійних кас та інших товариств взаємодопомоги XIX – початку XX ст. Наприклад, статут «Київської спілки робітників по металу» 1906 р. мав 58 параграфів, з яких 29 присвячувалися виборам, компетенції та функціонуванню зборів, 2 – членству у товаристві, а решта – коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик. Організація профспілок складалася з виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, профспілки в 1905-1907 рр. розширили коло своїх повноважень.

Діяльність по захисту прав робітників обмежувалася переважно акціями солідарності та страйками. Так, у 1905 р. діяла профспілка взуттєвих заготівельників Києва, які завдяки страйку добилися підняття на 10 % зарплати, відміни понаднормових робіт та запровадження правил внутрішнього розпорядку у майстернях. До кінця 1905 р. в Києві налічувалося 18 профспілкових організацій. У листопаді того ж року було створено Всеросійську

профспілку поштово-телеграфних службовців, куди увійшли представники відділення Києва, створено центральне міське бюро профспілок Києва.

Побоюючись того, що профспілки будуть брати участь у політичних акціях, уряд «Тимчасовими правилами про професійні товариства» від 4 березня 1906 р. став спрямовувати їхні дії на подолання непорозумінь, виплати грошової допомоги, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл, позбавивши їх права на страйки. «Тимчасові правила» разом із тим легалізували професійні спілки, надаючи їм статусу юридичної особи, яка має право утворювати капітали, набувати і відчужувати майно, подавати позови до суду. Але поступово царат починає небезпідставно підозрювати профспілки у політичній антисамодержавній політиці, тому стає перевіряти їх ретельніше. Наприклад, у березні 1909 р. було утворене «Київське професійне товариство робітників типолітографських закладів», яке отримало від уряду дозвіл на проведення зборів аж у лютому 1910 р. А у 1912 р. з різних причин закриваються «Клуб трудящих м. Києва», «Науково-художній клуб», почала зменшуватися кількість членів спілок. У 1915 р. вдвічі зменшилася кількість членів спілки київських друкарень, того ж року у спілці київських деревообробників залишилося 63 особи. Лави спілчан поріділи завдяки мобілізації, арештам, звільненням та засланням. У 1916 р. спілки робітників (зокрема київські друкарі, столярі та кравці) активізувалися і стали проводити дошкульні для підприємців страйки. Відомо, що навесні 1917 р. у Києві існувало 20 профспілок, які налічували 38 тис. членів [20, 201-246].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. буржуазія посіла чільні позиції в органах самоврядування, у професійних і станових представницьких об'єднаннях. Товариства буржуазії функціонували у великих містах Київської губернії і впливали на соціально-економічний та соціокультурний простір. Вони створювалися за професійно-становою ознакою, вирішували економічні завдання та відстоювали власні корпоративні інтереси. Корпоративні та професійні товариства сприяли впорядкуванню та регулюванню хаотичного стану ринку, впливали на рівень цін, переслідували суто комерційні інтереси. Товариства різних станів в умовах формування нових класів стали важливим соціальним інститутом. Ці об'єднання стали елементом самоідентифікації станів, їхніх впливів на суспільство, у значних економічних центрах сприяли створенню загальних представницьких об'єднань, відстоюючи інтереси певного прошарку. Кооперація у внутрішній торгівлі сприяла залученню селянства до товарного виробництва, втягувала їх у товарно-грошові відносини і ламала натуральну систему господарювання, створювала постійні зв'язки промисловості та сільського господарства. Значна

територія Російської імперії, особливості місцевих ринків вимагали функціонування корпоративних спілок з губернськими масштабами діяльності. Соціальна роль кооперації полягала в існуванні механізмів адаптації селянського господарювання та широких прошарків населення до умов ринково-капіталістичної трансформації, досягненні економічної перспективи. Характерним проявом самоорганізації селян стала кооперація. Професійні спілки захищали соціально-економічні інтереси робітників Київської губернії, відстоюючи їх за допомогою страйків та акцій непокори, проте поволі, з політизацією суспільного життя, включилися до політичної діяльності.

Запропонована стаття є першою спробою дослідження корпоративних організацій Київської губернії пореформеного часу, тому деякі положення висновків або окремі положення можуть бути недосконалими. Як будь-яке дослідження, воно передбачає подальше доопрацювання з урахуванням зауважень та побажань наукової спільноти. Потребує подальшого поглибленого дослідження проблема корпоративних організацій духовенства та дворянства різних українських губерній Російської імперії.

#### Посилання

1. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянського господарства Правобережної України / Гайдай Л. І. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 116-123.
2. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1977. – № 4. – С. 100-108.
3. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52-63.
4. Двойнікова О. В. Еволюція споживчої кооперації в умовах ринкових відносин на Правобережній Україні (кінець XIX – початок XX століття) / О. Двойнікова // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2002. – Вип. 7. – С. 116-119.
5. Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 1393, арк. 6.
6. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
7. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 200. – № 5. – С. 18-41.
8. Донік О. М. Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 р. – Вип. XVI. – С. 159-172.
9. Заец А.С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
10. Ильяшевич И. К вопросу об обеспечении семейств духовенства Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 7. – 1 апреля. – С. 306.
11. Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 1. – С. 51.
12. Киевское дворянское собрание: Первое пятидесятилетие 1838 – 1888 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 13 с.
13. Краткий обзор деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 30 лет (1882 - 1913). – К.: Типография М.Д. Счастливцева, б. г. – 15 с.
14. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – 230 с.
15. Круляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б.А. Круляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 23. – 1989. – С. 50-55.
16. Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. – К., 1914. – 40 с.
17. Материалы по вопросу о деятельности земств империи по снабжению населения кровельным и сортовым железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями. – Харьков, 1903. – 400 с.
18. Нормальный устав для мелких Сельско-хозяйственных товариществ. – К. Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. Общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 10 с.
19. Отчет общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского второго коммерческого училища за 1911 год. – К.: Типо-Литография Т.Г. Мейндера, 1912. – 41 с.
20. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
21. Синдикати – вища форма монополістичних об'єднань. Вони підписують угоди та займаються реалізацією готових товарів. Синдикати як правило виникали у тих галузях виробництва, продукція яких користувалася великим попитом на внутрішньому ринку і мала високу конкурентоспроможність у країні або у певній місцевості. (Круляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Круляк Б.А. // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 82).
22. Степаненко Г.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184-196.
23. Тимошенко В.І. Губернські предводителі дворянства Правобережної України другої половини XIX ст.: соціокультурний портрет / Тимошенко В. І. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 р. – Вип. XVI. – С. 288-295.
24. Устав Киевского дворянского собрания. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – 15 с.
25. Фареній І.А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / Фареній І.А. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 115-125.
26. Хлебная торговля в Киевской губернии. – К., 1914. – 290 с.
27. Центральний Державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 561, спр. 157, арк. 46.
28. ЦДАК України, ф. 442, оп. 662, спр. 5, арк. 547.

#### Казьмирчук М.Г. Особенности деятельности корпоративных организаций Киевской губернии (1861 – 1917 гг.)

*В статье анализируется деятельность корпоративных организаций в среде буржуазии, духовенства, дворян, интеллигенции, рабочих и крестьян Киевской губернии в пореформенный период.*

**Ключевые слова:** корпоративные организации, буржуазия, духовенство, дворянство, интеллигенция, рабочие, крестьянство, Киевская губерния, пореформенный период.

#### Kazymirchuk M.H. Activity's specifics of corporate bodies in Kyiv huberniia (1861 – 1917)

*In the article the activity of corporate bodies in habitat bourgeoisie, clergy, nobles, intelligentsia, workers and peasants in Kiev huberniia in after reformation period is analyzed.*

**Key words:** corporate bodies, bourgeoisie, clergy, nobles, intelligentsia, workers, peasants, Kyiv huberniia, the after reformation period.

10.03.2011 р.

УДК 94 (477.63) «18/19»

*Л.М. Лучка*

**РОЗВИТОК КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ  
БІБЛІОТЕК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ  
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ЗА  
МАТЕРІАЛАМИ М.Д. ХМИРОВА  
«ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ ГУБЕРНИЯ»**

*У статті висвітлено історичний розвиток катеринославських бібліотек другої половини XIX – початку XX ст. на основі аналізу унікальної колекції М.Д. Хмирова «Екатеринославская губерния». Досліджено історію та змістовне наповнення бібліографічного джерела, виявлено структуру, етапи створення та напрями діяльності бібліотечної мережі Катеринославської губернії.*

**Ключові слова:** М.Д. Хмиров, Катеринославська губернія, колекціонування, бібліотечна мережа.

Ім'я історика, літератора та бібліографа XIX ст. Михайла Дмитровича Хмирова широко відоме сучасним дослідникам. Крізь призму його життєпису та діяльності спостерігаємо усі складні перипетії історичного розвитку та культурного життя Російської імперії XIX ст. Хмировська колекція являє собою пам'ятку національної бібліографії, якою цікавилися учені, культурні діячі XIX ст. Ця колекція привертає увагу й сучасних дослідників. У XXI ст. науковці продовжують висвітлювати малодосліджені теми з історії українського бібліотекознавства, зокрема автор статті привертає увагу до регіональної історії бібліотечної справи. Завдяки унікальному бібліографічному джерелу ми можемо достатньо вичерпно дослідити історію бібліотек Катеринославщини, визначити належне місце перших бібліотечних осередків, які сприяли розвитку культурно-освітнього простору краю.

Базою для написання даної статті стали посмертні некрологи культурних діячів XIX ст. з кола прихильників та друзів М.Д. Хмирова. Його постань посідає значне місце в енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Ефрона [12, 464-465], факсимільному виданні «Русского биографического словаря» [10, 195-197] та виданні «Русские биографические и библиографические словари» І.М. Кауфмана [7]. Серед сучасників, які досліджували Хмировську колекцію, були бібліотечні працівники (70-ті рр.

XX ст.), зокрема Є. Вейсман [4], та історики: російський М.Д. Афанас'єв (90-ті рр. XX ст.) [1], український С. Білокінь (кінець 90-х рр. XX ст.) [3].

Михайло Дмитрович Хмиров походив із старовинного дворянського роду XVI ст. Хмирових з Тульської губернії [10, 197]. Він народився 1 вересня 1830 р. у селі Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії. Виховання здобув у Першому Московському кадетському корпусі, який закінчив 1848 року у званні офіцера. У випускному класі учень М. Хмиров написав ювілейний вірш-присвяту Великому князю Михайло Павловичу у зв'язку з його 50-річчям. У 1850 р. за вірш, присвячений царю Миколі I, М.Д. Хмирову надано чин підпоручика та даровано каблучку [5, 196].

За інформацією П. Єфремова, маючи надмір вільного часу, М.Д. Хмиров віддає перевагу бібліографічному пошуку. Початок створення його унікальної бібліотеки відноситься саме до цього часу [9, СХХVI]. Працюючи над створенням історії полку, М.Д. Хмиров мав доступ до полкового архіву, у якому він уважно вивчав та вилучав зацікавлений матеріал. Дослідницький інтерес привертала такі історичні дисципліни, як генеалогія та епіграфіка [4, 103]. Як офіцеру йому відкрився доступ до роботи в архівах вищих закладів та особистій бібліотеці імператора Олександра II. Саме імператор звернув увагу на скромного ученого, який цікавився російською історією; його вважали «невибагливим лібералом». Працював вночі, а відпочивав з 5-6-ї години ранку до полудня [5, 196].

Перші твори М.Д. Хмирова з'явилися у 1860-х рр. й присвячені історичним діячам та письменникам XIX ст. Енциклопедичний словник 1861-1863 рр. містить його статті з історії монастирів та спархій. Біографії другого тому «Портретной галереи русских деятелей» А. Мюнстера написані М.Д. Хмировим [7, 53-54]. Для календарів видавця Генкеля бібліограф склав два алфавітно-довідкові переліки: один – про життя та діяльність російських царів, другий – історії удільних князів. [5, 109; 8, 111; 10, 196]. Коло читання діяча включало усю друковану продукцію з російської історії, історії літератури, етнографії, статистики. Знайдені імена та факти, що зустрічалися у книгах, негайно заносилися до алфавітної книжки. Читач, який звертався до М.Д. Хмирова, з тек та записних книжок дослідника отримував повну інформацію щодо свого запиту (бібліографічну, біографічну, критичну) [9, СХХIV].

М.Д. Хмиров витрачав протягом 20 років свої кошти на придбання усіх без винятку російських видань від початку виходу періодичної преси в Росії до XIX ст. Бібліофільська пристрасть дала нечувані за масштабністю наукові плоди: учений зібрав цінну за змістом, небувалу за обсягом особисту бібліотеку. За словами вже відомого П.О. Єфремова, подібної